

Bulgária etnikai térszerkezetének változása az átmenet éveiben

KŐSZEGI MARGIT¹

Abstract

Changes in ethnic structure of Bulgaria during the years of transition

The features of historically formed mixed ethnic structure in Intermediate Europe were brought to surface by the economic and political changes of the 1990s together with the consequent social transition. It is especially true for the Balkans, an area with an intricate mosaic of ethnic groups, where these problems culminated in armed conflicts. These events have rendered the countries of the southeast region of our continent unstable.

In the years of political and economic transition the factors determining the ethnic structure of the Balkans underwent dramatic changes of hitherto unprecedented scale. In the 1990s the ethnic geographical survey of Bulgaria was pushed into the background, even though ethnic conflicts occurred in Bulgarian society, too. The most dramatic example was the exodus of approximately 350 thousand Turks to Turkey in the summer of 1989. Bulgaria joined the European Union in 2007, and the Balkans conflicts have thus become an internal issue of the European community. Their solution might be supported by an exact scientific analysis. The main objective of this study is to present the ethnic structure of the changing Bulgarian society at the turn of the millennium.

Bevezetés

A Köztes-Európában az 1990-es években bekövetkező gazdasági és politikai változások, valamint az ennek nyomán megjelenő társadalmi problémák felszínre hozták a térség történeti fejlődésében gyökerező kevert etnikai térszerkezet sajátosságait. Különösen igaz ez a népcsoportok bonyolult mozaikjaként ismert Balkánon, ahol e jelenségek háborús góccokban kulmináltak, instabillá téve kontinensünk DK-i szegletének államait.

A Balkán etnikai jellegű konfliktusainak éleződése, valamint a megoldatlanságukból adódó feszültségek a közvéleményen, politikusokon túl a társadalomtudományok és a földrajz képviselőit is a kérdés mind szélesebb körű vizsgálata felé fordítják (Kocsis K.

¹ PhD hallgató, ELTE Földtudományi Doktori Iskola, 1111 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.

1991, 1993, 2007; BOTTLIK Zs. 2008a). E tendencia azonban sokáig nem jelentkezett Bulgária esetében, amelyet a nyugat-balkáni események több szempontból is elzártak Európa többi részétől.

Az ország etnikai földrajzi jellegű vizsgálata az 1990-es években is háttérbe szorult annak ellenére, hogy etnikai konfliktusok a bolgár társadalmat is feszítik. Ennek leglátványosabb megnyilvánulása volt a mintegy 350 ezer fős török nemzetiségű lakosság emigrációja Törökországba 1989 nyarán (BATES, D.G. 1994; MAHON, M. 1999; DIMITROV, V. 2000; BOJKOV, V.D. 2004). Az ország 2007-ben történt csatlakozása óta a „balkáni kérdés” az Európai Unió belső problémájává vált, elhúzódó megoldása egzakt tudományos választ igényel (HEGEDŰS D. 2004).

A rendszerváltás éveiben – Köztes-Európában és Bulgáriában egyaránt – korábban nem tapasztalt intenzitással módosultak azok a tényezők, amelyek egy adott terület etnikai térszerkezetét meghatározzák. A piacgazdaságba történő átmenet, az állami tulajdon fokozatos felszámolása, a gazdasági szerkezetváltás, valamint a többpártrendszerű demokrácia kiépítése alapvető ártrendeződéseket okozott a polarizálódó társadalomban. Jelen munka célja, hogy bemutassa a változások nyomán átalakuló bolgár társadalom etnikai viszonyait az ezredfordulón.

Adatbázis, vizsgálati módszerek

Elemzésem az 1992-es és a 2001-es népszámlálás adatai alapján történt. Feldolgozásukra a bolgár Nemzeti Statisztikai Hivatal (NSI) 28 kötetes kiadványának köszönhetően nyílt lehetőség, amelyet néhány éves késéssel publikáltak ugyan, azonban benne Bulgária 28 megyéjének NUTS 4-es (az újabb nomenklatúrában LAU 1-es) szintű közigazgatási beosztása szerint közölték a legutóbbi népszámlálás eredményeit. Az adatok frissítésére és az ezredforduló óta zajló folyamatok vizsgálatára a 2011-es népszámlálást követően kerülhet sor. A területiségi vizsgálatokhoz a kartográfiai alapot a Peter JORDAN által szerkesztett, Délkelet-Európa etnikai viszonyait bemutató térkép és adatsor szolgáltatta (JORDAN, P. 1995).

A statisztikai adatok etnikai földrajzi szempontok szerint való összegyűjtését és rendszerezését követően elemzésükre egy térinformatikai rendszerbe történő beillesztés után került sor, amelynek segítségével lehetővé vált a rendelkezésre álló információk térbeli modellezése. Bővítésével az etnikai jellegű társadalmi problémák további, részletesebb vizsgálata is megvalósulhat.

Az elemzés területi alapja Bulgária 1992-es népszámlálás idején létező 255 községe (*obstina*) volt. Az ország NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási szintje a vizsgálat 10 éves időintervalluma alatt és azt követően is változott. A 2001-es census esetében 262 *obstina* alkotta az önkormányzatok adminisztratív szintjét (IVANOV, S. et al. 2002). A folyamatos változások megnehezítik az adatok időbeli összehasonlítását, ennek kiküszöbölése érdekében az 1992-es közigazgatási rendszernek megfelelően megtörtént az azóta különvált területekre vonatkozó adatok összevonása.

Történelmi előzmények

Az elő-bolgárok turáni eredetű népcsoportjából, valamint szláv törzsek szövetségéből létrejövő bolgár állam 7. sz.-i megalakulása óta kisebb-nagyobb megszakításokkal idegen befolyás alatt állt (KOSZEV, D.–HRISZTOV, H.–ANGELOV, D. 1971). A bizánci hódítások ellen még több-kevesebb sikerrel védekező fiatal államalakulat számára a 14. sz.-ban bekövetkező török hódítás máig ható társadalmi-demográfiai változásokat hozott (JELAVICH, B. 2000).

Az oszmán uralom idején zajló szervezett és spontán betelepülések eredményeként az ország területén nagyszámú török lakosság él az ezredfordulón is annak ellenére, hogy a 20. sz. eseményei több migrációs hullámot indítottak körükben az Oszmán Birodalom utódjaként létrejött török állam felé.

Az 500 éves török periódus alatt betelepülő muzulmán vallású lakossággal, és a helyi lakosság áttéréseivel a hagyományos vallási keretek is megváltoztak. A birodalom központjához közel fekvő térségben ugyanis a gazdasági kényszer miatt, valamint az áttérítő tevékenység hatására bolgár anyanyelvű alattvalók tömegesen tértek át a muzulmán hitre. A 19. sz.-ban létrejövő ortodox dominanciájú államban azonban visszarendeződés következett be, amelynek következtében az iszlám hívői hátrányos helyzetbe kerültek. A bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákok hitüket és ezzel sajátos identitásukat a mai napig őrzik.

A török idők örökségéként a 20. sz. első felében nagy számban éltek a nagyvárosokban örmények és zsidók, valamint az ország ÉK-i részén tatárok, azonban létszámuk a század végére néhány ezer főre csökkent, főként a világháborúk és a politikai változások nyomán bekövetkező migrációk hatására. Az egyéb kategóriába tartozó kisebbségek között a század elején a görögök jelentősebb számban képviselték magukat, azonban a területi viták miatt feszült bolgár-görög viszony és a lakosságcsere-egyezmények következtében megcsappant számuk.

Szintén az oszmán hódítással bekövetkező vándorlások eredménye a roma népesség magas aránya, akik anyanyelvükben és vallásukban egyaránt tarka képet mutatnak. A többségi társadalomba való integrálásuk kiemelt feladat a mindenkori bolgár kormányzat számára.

A 19. sz. végén és a 20. sz. második felében betelepült oroszok mellett kisebb létszámmal vannak jelen az országban a szomszédos államok népei (albánok, románok, szerbek); a K-i újlatin nyelvet beszélő *aromunok* (*cincár* és *vlach* elnevezésük is használatos); a Dobrudzsában élő, török nyelvű és ortodox hitű *gagauzok*, valamint a görög nyelvű, görögkeleti vallású *karakacsánok* (BOTTLIK Zs. 2008b). Az ún. macedón-kérdésben képviselt álláspontja miatt Bulgária tagadja macedón kisebbségének létét (BOTTLIK Zs. 2007).

A 19. sz. végén a nacionalizmus jegyében újjászülető balkáni államok máig megoldatlan határvitái és a nyomukban fellépő etnikai konfliktusok a

modernkori bolgár államot sem hagyták érintetlenül. A 20. sz. háborúiban területvesztéseket szenvedő ország – alig fél évszázados függetlenség után – a szovjet érdekszféra részévé vált (CRAMPTON, R.J. 1987). Szovjet mintára megtörtént a gazdaság és a társadalom erőltetett átalakítása, amelynek eredményeként a fennálló uralmi rendszer több mint 40 évig figyelmen kívül hagyta a kisebbségek létét Bulgáriában.

Bulgária etnikai térszerkezete 1992-ben

Az 1989-ben meginduló gazdasági és társadalmi átmenet időszakának első népszámlálása szerint Bulgária összlakossága 1992. december 4-én 8 487 317 fő. A lakosság 85,7%-a (7 271 185 fő) vallotta magát az anyanemzethez tartozónak. Bulgária legnagyobb lélekszámú etnikai kisebbsége a census adatai alapján a török, amelyhez a népesség 9,4%-a (800 052 fő) tartozott. A lakosság 3,7%-a (313 396 fő) vallotta magát roma nemzetiségűnek. A néhány ezer fős közösségekkel rendelkező zsidók és tatárok mellett az örmények létszáma 10 ezer fő feletti (13 677 fő). E három kis lélekszámú kisebbség a lakosság 0,2%-át adta. A fennmaradó 1% (81 031 fő) más népcsoporthoz tartozott, vagy nem nyilatkozott nemzetiségéről.

A bolgár etnikum

Az államalkotó nemzet abszolút többséget alkotott Bulgária 255 obstinájából 222-ben. A bolgárok aránya 126 obstinában 90% feletti. A leghomogénebb bolgár etnikumú területegységek főként az ország Ny-i részén található: a Szófia-medencében, a Sztruma-folyó völgyében, ÉNy-on Vidin obstináiban.

A Duna és a Balkán hegység által határolt területen szintén a Ny-i tartományokban (Pleven, Lovecs), valamint az egykori fővárosban, Veliko Târnovában és környékén érik el a legmagasabb arányt. A Trák-alföld É-i, a Marica folyó és a Szredna Gora közé eső területét lakják (Plovdiv városát és környékét), e településterület folytatásában pedig az ország DK-i részét (Sztara Zagora és Jambol városok körül). A Fekete-tenger partján a nagy kikötővárosok (Várna, Burgasz) mellett Sabla, Neszebâr és Carevo obstinákban haladja meg arányuk a 9%-ot. Részesedésük 16 obstinában, az ország ÉK-i, valamint D-i részein csökken 30% alá.

Az ország D-i részén, Szmoljan környékén megjelenő, nagyobb számú török etnikumot tömörítő obstinák közé ékelődő, bolgár többséget mutató terület a Rodope völgyeiben élő *pomákok* (bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású népcsoport) fő településterületével azonosítható (GEORGIEVA, T. 2001). Mivel

a népszámláláson nem jelennek meg külön etnikumként, ezért főként bolgár nemzetiségűnek vallják magukat.

A bolgár lakosság száma 10 obstinában emelkedik 100 ezer fölé. Legnépesebb, 150 ezer fő feletti közösségeiknek a főváros, Szófia (1 146 509 fő), Plovdiv (313 259 fő), Várna (294 322 fő), Burgasz (197 334 fő), Rusze (168 420 fő), Sztara Zagora (161 467 fő) és Pleven (150 141 fő) ad otthont.

A török kisebbség

Bulgária legnagyobb számú etnikai kisebbsége az 1992-es census adatai alapján a török (800 052 fő). Az ország 26 obstinájában alkotnak abszolút többséget. Két jelentős, egymástól jól elkülönülő etnikai tömbben élnek. Létszámuk az ÉK-i régióban nagyobb, ahol a lakosság 22,6%-át alkotják (315 337 fő). Néhány tengerpart menti és Várnához közeli obstina kivételével részesedésük a régió minden területegységében meghaladja a 10%-ot. Arányuk a Sumentől É-ra fekvő településeken 70% feletti. A Razgrad környéki falvakban a népesség több mint 40%-át adják. Sumentől D-re, a Balkán hegység területén további három obstinában arányuk 60% feletti.

Az előbbieken felvázolt arányok alapján a török népesség ÉK-i etnikai tömbjén belül a forgalmasabb utak mentén fekvő településeken, tehát a Târgoviste–Sumen–Várna, valamint a Sumen–Razgrad–Rusze útvonalak közelében alacsonyabb a török népesség részesedése. Hasonlóképpen vágja el a Veliko Târnovo és Rusze közötti térség a Bolgár-tábla középső területein élő török csoportokat a K-i településterülettől, ahol É–D-i irányban, a Nikopol–Pavel Banja tengely mentén jelennek meg kisebb számban.

Az ÉK-i területek legnépesebb török közösségei Ruen (26 221 fő), Dulovo (22 762 fő), Omurtag (18 424 fő), Razgrad (16 990 fő), Iszperih (16 989 fő) és Târgoviste (15 822 fő) obstinákban találhatók.

A D-i országrészben településterületük a Rodope völgyeiben található. A Keleti-Rodope területén Kârdzsali oblaszt minden obstinájában meghaladja arányuk az 50%-ot; részesedésük Csernoocsenében 97,2% (12 362 fő). Jóllehet Kârdzsali városban az arányuk csupán 54%, a környező településeken azonban 70% feletti a török lakosság részesedése.

Etnikai tömbjük a hegység Ny-i részére is kiterjed. A Nyugati-Rodope völgyeiben élő, bolgár anyanyelvű, muzulmán vallású pomákok a hegység Ny-abbí részein a török népességgel kevert etnikai területet alkotnak, ennek köszönhető, hogy a tömb Ny-i felén kisebb a törökök részesedése.

A Bulgáriában élő török etnikum legnépesebb közösségének Kârdzsali ad otthont (41 383 fő). További jelentős, 15 ezer fő feletti török lakosságot tömörítő obstina az ország D-i részén Krumovgrad (22 216 fő), Kirkovo (20 788 fő), Momcsilgrad (17 836 fő), Haszkovo (17 756 fő) és Plovdiv (17 041 fő).

A roma kisebbség

Az 1992-es népszámlálás adatai alapján Bulgária második legjelentősebb etnikai kisebbsége a romáké. Esetükben nem különíthető el markáns etnikai tömb, az ország szinte minden részén megtalálhatók a többségi nemzettel, vagy a törökkel kevert etnikai területet alkotva. Hagyományos településterületeik az alföldek és a hegységperemi dombságok, ezért nagyobb számban találjuk őket a Nyugati-Balkán és a Duna közötti területen (Montana és Vraca oblasztok, valamint Lovecs Ny-i része), a Trák-alföldön (Pazardzsik és Plovdiv városokban és környékén) és a Kazanláki-medencében (Mâglizs). Az ország ÉK-i részén a török kisebbséggel élnek együtt nagyobb számban, főként Rusze környéki településeken, valamint Sumen és Várna tartományokban.

A 20. sz. második felében jelentős volt migrációjuk a nagyvárosok felé, ennek köszönhetően legnépesebb közösségeik ezekben találhatók. Két városban, Szófiában (13 902 fő) és Szlivenben (11 793 fő) haladja meg létszámuk a 10 ezer főt. További jelentős, 5 ezer főt meghaladó közösségeiknek Sztara Zagora (9287 fő), Pazardzsik (9260 fő), Lom (6015 fő), Sumen (5229 fő), Dobrics (5088 fő) és Vidin (5055 fő) ad otthont.

Bulgária egyéb népeisége

Az 1992-es népszámlálás adatsoraiban összevonták a kisebb lélekszámú nemzetiségeket a nemzetiségükről nem nyilatkozókkal. A Bulgáriában élő kisebb etnikumok (örmények, oroszok, görögök) hagyományos településterületei a nagyobb városok. A nemzetiségi hovatartozás megvallását szintén a nagyvárosokban érzik általában leginkább szükségtelennek, ezért az összevont értékek erősítik egymást. Ennek megfelelően Bulgária legnagyobb településeiben lesznek magasabbak az értékek (Szófia 29 715 fő, Plovdiv 7118 fő, Várna 6620 fő, Burgasz 3116 fő, Rusze 2563 fő), azonban a sorrend nem az össznépeiség létszámkülönbségeinek megfelelően alakul. A válaszadás megtagadása mellett döntők magas száma a kommunizmus évei alatt jellemző erőszakos asszimilációs politika eredményeként lehetett jellemző a rendszerváltást követő első népszámláláson (CURTIS, G. E. 1992).

A nemzetiségükről nem nyilatkozók létszáma magasabb volt azokon a területeken, ahol a cigányság is nagyobb létszámban képviseltette magát. Így kerülhet közvetlenül Szófia mögé Mâglizs 10 361 fővel, valamint ezért lehet magasabb Vidinben is az érték (6620 fő). Az ÉNy-i országrészben azonban a makedón kisebbség jelenléte mutatható ki az összevont értékből (DASKALOVSKI, Z. 2002).

Az egyéb etnikumok és a nemzetiségükről nem nyilatkozók aránya az összlakosságon belül erősíti a fent említett összefüggéseket: 10% feletti a

részesedés olyan obstinákban figyelhető meg, ahol a roma lakosság nagyobb számban jelen volt (Mâglizs 41%, a roma lakosság részesedése 19%). A cigányság elzárkózása a választás alól a többségi társadalom által feléjük kialakított negatív attitűdök miatt következhetett be (VASSILEV, R. 2004).

Az ország DNy-i szegletében magasabb még az egyéb nemzetiségűek és nem válaszolók aránya. Az Oszmán Birodalom egykori macedón tartományából Bulgária által megszerzett, ún. „Pirini-Macedónia” területén élő macedón etnikum öntudatát fejezik ki a magasabb arányszámok (BOTTLIK Zs. 2007).

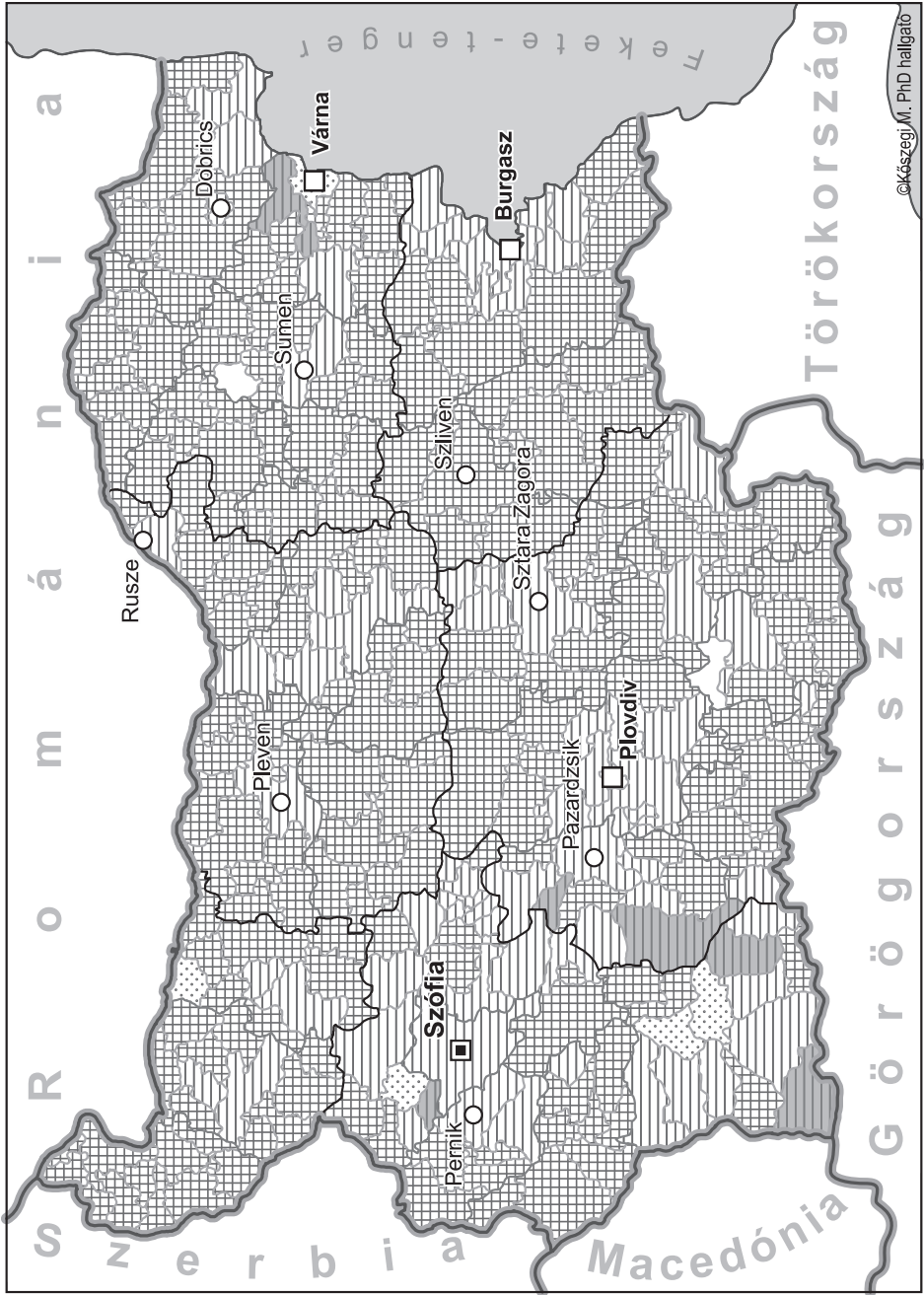
Bulgária etnikai térszerkezetének változásai 1992 és 2001 között

A két utolsó census között eltelt időben Bulgária népessége 6,57%-kal csökkent (8 487 317 főről 7 928 901 főre), melynek okai a fokozódó migrációban és a természetes fogyásban egyaránt fellelhetők (RANGELOVA, R. 2003). A népességcsökkenés az etnikai térszerkezetben is változásokat eredményezett. A romák kivételével valamennyi etnikum létszáma csökkent Bulgáriában. Az államalkotó nemzet 8,47%-os csökkenése mellett a török kisebbség 6,67%-os visszaesést produkált, míg a kis lélekszámú kisebbségek esetében a létszámcsökkenés meghaladta a 30%-ot. A bulgáriai kisebbségek lélekszámát a fokozódó asszimiláció, a kivándorlás és a természetes fogyás egyaránt apasztják.

E tendenciával szemben a roma kisebbség 18,35%-os növekedést ért el a lakosság etnikai hovatartozásának megvallása alapján. Jelentős növekedésük elsősorban identitástudatuk erősödésével és csupán másodsorban magyarázható a természetes szaporodás körükben mutatkozó pozitív értékeivel. A roma lakosság disszimilációja a bolgárok számának csökkenése mellett a török etnikum létszámának negatív alakulását is befolyásolja, ugyanis a török etnikai tömbön belül élő muzulmán vallású és török anyanyelvű cigányság jelentős része az 1992-es census alkalmával még töröknek vallhatta magát.

A bolgár etnikum számának változása

Az államalkotó nemzet létszáma az ország 254 obstinájából 242-ben csökkent, melyből 52-ben a negatív változás meghaladja a 20%-ot (1. ábra). A legnagyobb mértékű csökkenést mutató obstinák perifériára szorult határ menti, vagy forgalmi árnyékban lévő térségek, ahol természetes fogysá az elvándorlás erősíti. Mérsékeltbb a bolgár népességszám csökkenése a nagyvárosokban és azok környékén, mely utal a belső migráció irányára, valamint a fejlettebb területek erősebb asszimiláló hatására. 5%-nál kevesebb a csökkenés Szófiában (2%), Burgaszban (1,1%), Plovdivban (3,4%), Veliko Târnovóban (4,2%) és e

©Kászeji M. PhD hallgató

nagyvárosok környékén. Létszámuk növekedése a vizsgált időintervallumban Várna, Szófia és Pazardzsik közelében található kisebb obstinákban figyelhető meg, mely a dezurbanizációs folyamatok jelenlétére utal – ami elsősorban a bolgár lakosságot érinti. A Pirin és a Rila hegységek környékén mutatkozó létszámstagnálásuk a bolgár lakosság bevándorlását mutatja a gazdasági szempontból egyre jelentősebbé váló DNy-i területekre.

A bolgár népesség aránya 1992 és 2001 között 1,74%-kal csökkent az összlakosságon belül. A változás oka főként a roma lakosság növekedő létszámában és erősödő identitástudatában keresendő. Az államalkotó nemzet arányát egy obstinában a cigányság térnyerésén kívül a török etnikum belső vándorlása módosíthatja.

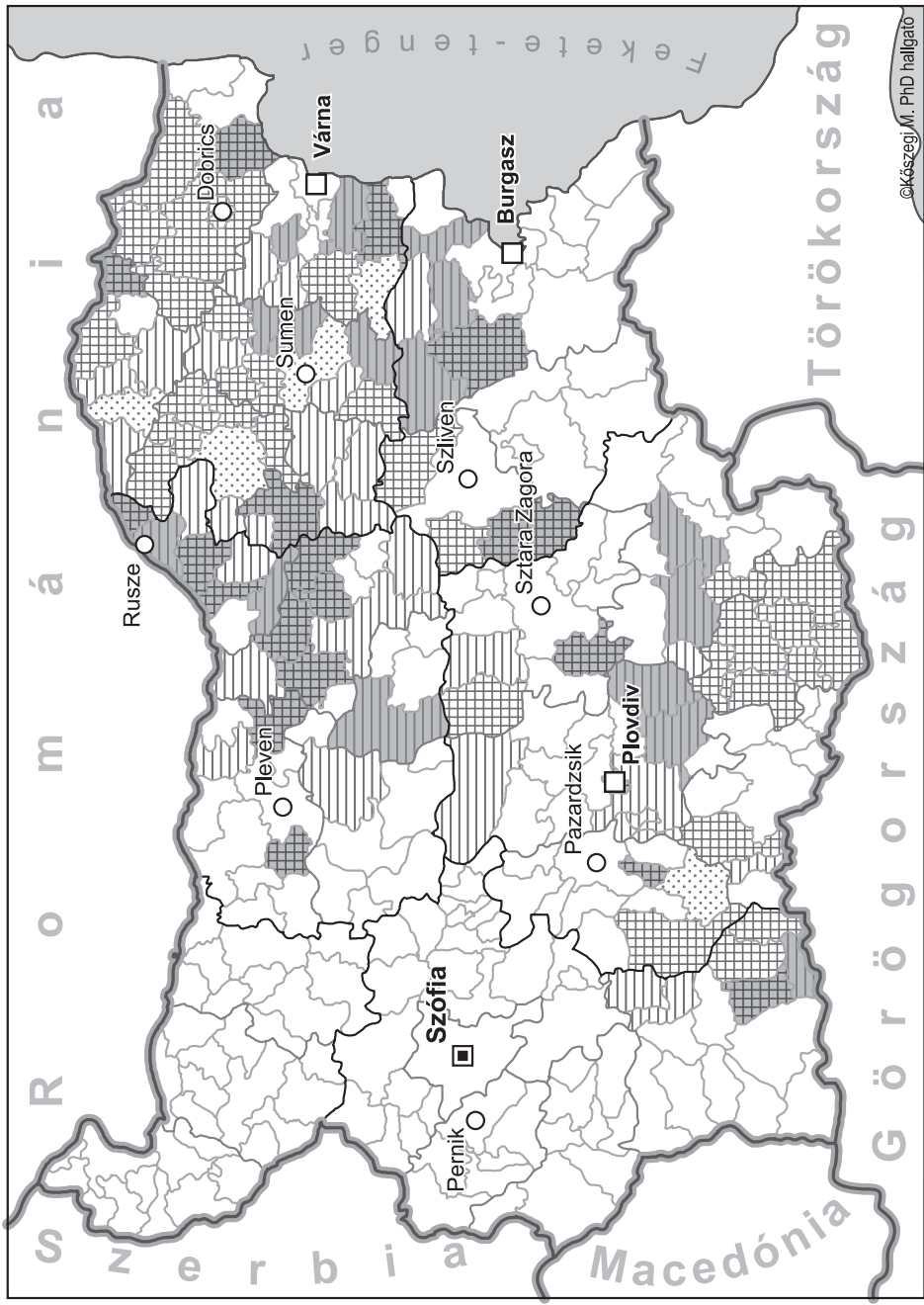
Arányuk nem változik a nagyvárosok, Szófia, Burgasz környékén, ami természetes fogyas ismeretében a bevándorlásnak köszönhető. Az ország D-i határvidékén, a rendkívül elmaradott Kárdzsali tartományban a részesezésükben történt pozitív változást a török népesség elvándorlása okozta. Bulgária DNy-i szegletében a bolgárok számának bevándorlás hatására történő növekedése, valamint a makedón etnikum identitástudatának csökkenése és fokozatos asszimilációja miatt növekszik meg arányuk.

Bulgária 254 obstinájából 215-ben a bolgár népesség számában és arányában egyaránt csökken. Részesezésük csökken, de a számuk növekszik 5 obstinában: főként Várnában és közelében, ahol a többi etnikum bevándorlása is számottevő. Számukat és arányukat csupán 4 obstinában tudták növelni – főként azokban, ahol a pomák és makedón kisebbség nemzetiségváltása megfigyelhető.

1. ábra. A bolgár nemzetiségűek számának változása Bulgária NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási egységeiben, 1992–2001. – 1 = A bolgár lakosság számának változása %-ban: a = 10 felett; b = 1–10; c = 1–1; d = -1–10; e = -10 alatt; f = 1000 fő vagy 5% alatt; 2 = Jelentősebb települések (lakosságszám alapján): a = 1 000 000 felett; b = 300 000–1 000 000; c = 100 000–300 000; 3 = Határok: a = országhatár; b = tengerpart; c = régióhatár; d = oblaszhatár; e = obstinahatár. Forrás: NSI, Bulgaria

Ethnic Bulgarians in municipalities (obshtinas, NUTS 4=LAU 1) of Bulgaria, 1992–2001. – 1 = Change in the number of Bulgarians, in per cent: a = over 10; b = 1–10; c = 1–1; d = -1–10; e = less than -10; f = less than 1000 persons or 5 per cent; 2 = Main settlements (by the number of inhabitants); a = over 1,000,000; b = 300,000–1,000,000; c = 100,000–300,000; 3 = Boundaries: a = state border; b = marine coastline; c = boundary of region; d = boundary of oblast; e = boundary of obshtina. Source: NSI, Bulgaria

©Kászegi M., PhD hallgató

A török kisebbség számának változása

Bulgária legjelentősebb etnikai kisebbségének száma az ezer főt meghaladó török közösségekkel rendelkező 113 obstina közül 73-ban csökkent az 1992-es és 2001-es censzusok közötti időintervallumban (2. ábra). A csökkenés mértéke D-i etnikai tömbjükben volt a legjelentősebb, mely egyben az ország legelmaradottabb térségének számít. Itt néhány obstinában a 40%-ot is meghaladta ez az érték. A törzsterületüknek számító Kârdzsali tartomány minden obstinájában 10%-nál nagyobb arányban csökkent változott népességszámuk.

Hasonló okokra vezethető vissza az ország ÉK-i részén megfigyelhető népességcsökkenés, ahol a forgalmi árnyékban lévő rurális térségekből húzódik a török kisebbség a jobb megélhetést nyújtó területek irányába. A vándorlás célterületinek a településterületük közelében található nagyvárosok tekinthetők, ahol létszámuk nagyobb arányú növekedése mutatkozik. A törzsterületüknek számító, Sumentől É-ra fekvő településekről elsősorban a Fekete-tenger, valamint a Duna irányába és az ország belső területei felé figyelhető meg elvándorlásuk. A Razgrad környéki népességszám-csökkenésüket befolyásolta a romák identitásának erősödése is, melynek következtében a magukat korábban töröknek valló muzulmán vallású és török anyanyelvű romák a 2001-es népszámlálás alkalmával már nagyobb mértékben vallották magukat roma nemzetiségűnek.

A turizmus felélénkülésével megjelenő munkalehetőségek a kevésbé képzett falusi lakosság számára is nyújtanak idénymunkát, így a török népesség K felé húzódása érzékelhető az etnikai térszerkezetben. Célterületük elsősorban Várna (33,5%-os növekedés) és környéke. A Balkán hegység K felé lealacsonyodó vonulatai közötti völgyekben (főként Ruenben) élő török népesség elvándorlása a földrajzi adottságoknak megfelelően DK, tehát Burgasz (6,1%-os növekedés) és környéke felé történhet.

2. ábra. A török etnikum számának változása Bulgária NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási egységeiben, 1992–2001. – 1 = a török lakosság számának változása %-ban. A többi jelmagyarázatát lásd az 1. ábránál.

Ethnic Turks in municipalities (obstinas, NUTS 4=LAU 1) of Bulgaria, 1992–2001. – 1 = change in the number of Turks, in per cent. For additional legends see Fig 1.

A térség gazdasági központjaként megjelenő kikötőváros, Rusze és a környező obstinák az elvándorlás másik jelentős célterületének tekinthetők. A Sumen és Pleven közötti nagyobb forgalmú, fejlődő obstinák területén jelentkezik még jelentős növekedés a török etnikum létszámában. A belső területeken, Szliven környékén mutatkozó török népességnövekedés a két etnikai tömb érintkezési zónájában DNy és ÉK felől érkező bevándorlók által egyaránt gyarapodhat.

A jelentős török kisebbséget tömörítő D-i obstinák népességcsökkenésének okaként meghatározható elvándorlás kimutatható a nagyvárosok, főként, Plovdiv (32%-os növekedés) és Pazardzsik (23,18%) irányába, valamint feltehetően a K-i térségek felé. Az elvándorlás a Rodope hegységből megfigyelhető még kisebb mértékben a Meszta-völgy felé.

A legnagyobb létszámú kisebbség aránya a két utolsó népszámlálás között eltelt időszakban az összlakosságon belül nem változott, a török etnikum megtartotta 9,4%-os részesedését. A török népesség arányában a természetes szaporodás magasabb értékei, valamint ezzel szemben a bolgár etnikumnál a népmozgalmi mutatókban jelentkező negatívumok miatt nem jelentkezik csökkenés.

Jelentősebb mértékben csökkent a részesedésük a Rodope hegység obstináiban, valamint Kârdzsali tartományban. Negatív arányváltozásuk az ÉK-i etnikai tömbben csupán Dobrics környékén figyelhető meg. Részesedésük a Bolgár-tábla középső részén, a Pleven, Rusze és Sumen közötti térségben növekedett szembetűnően, valamint az ország K-i felén, a Fekete-tenger közelében (a Burgasz és Várna közötti obstinákban).

A török kisebbség számarányában és létszámában is növekedést mutat az ezer főt meghaladó közösségeikkel rendelkező 113 obstina közül 40-ben, amely főként a migráció és kisebb részt a természetes szaporodás pozitív értékeinek köszönhető. Számuk csökkent, viszont arányuk növekedet 30 obstinában, ami a többi nemzetiség gyorsabb természetes fogyását, valamint ezen obstinákból való esetleges elvándorlását jelzi. Nincs olyan obstina, ahol arányuk csökkenne, számuk viszont nőne, ami a természetes fogyás közösségeikben való megjelenését jelezheti. Az ezer főt meghaladó közösségek közül 43 obstinában arányuk és számuk egyaránt csökken, ami elsősorban elvándorlás következménye. Az asszimiláció kevésbé érvényesül körükben egyelőre, hiszen a csökkenés a legkompaktabb településterületeken jelentkezik.

A roma kisebbség számának változása

A 2001-es népszámlálás alkalmával a roma kisebbség a korábbi cenzushoz képest lényegesen nagyobb mértékben vállalta nemzetiségét. Népeségyszámuk az ország 99 obstinájában haladja meg az ezer főt, melyek többségében –

összesen 67-ben – létszámuk növekedést mutat. A körökben mutatkozó pozitív népességszám-változás megfigyelhető az ország ÉNy-i és DNy-i területein, a főváros környékén, a Trák-alföld nagyvárosainak közelében, a Kazanlâki-mendencében, az ÉK-i részen Sumen környékén, valamint a Fekete-tenger partján, főként Burgasz körül.

A népességszám növekedésének területi megjelenése alapján megállapítható, hogy hagyományos településterületeiken emelkedett jelentősen a cigányság népességszáma, ami a közösségeikben jellemző magas természetes szaporodás értékei mellett a roma identitástudat erősödésének következménye. Területei elhelyezkedésükben a koncentráció mértékének növekedése figyelhető meg – a cigány lakosság hagyományos településterületeinek városai felé migrál. Az ÉK-i részeken, ahol a török lakossággal keverten él, a két népcsoport népességszámának alakulásában ellentétes tendenciák figyelhetők meg: míg a török népesség aránya Razgrad környékén csökken és Ny, valamint K felé növekszik, addig a roma lakosság Sumen környékére vándorol a településterület K-i és Ny-i határáról (3. ábra).

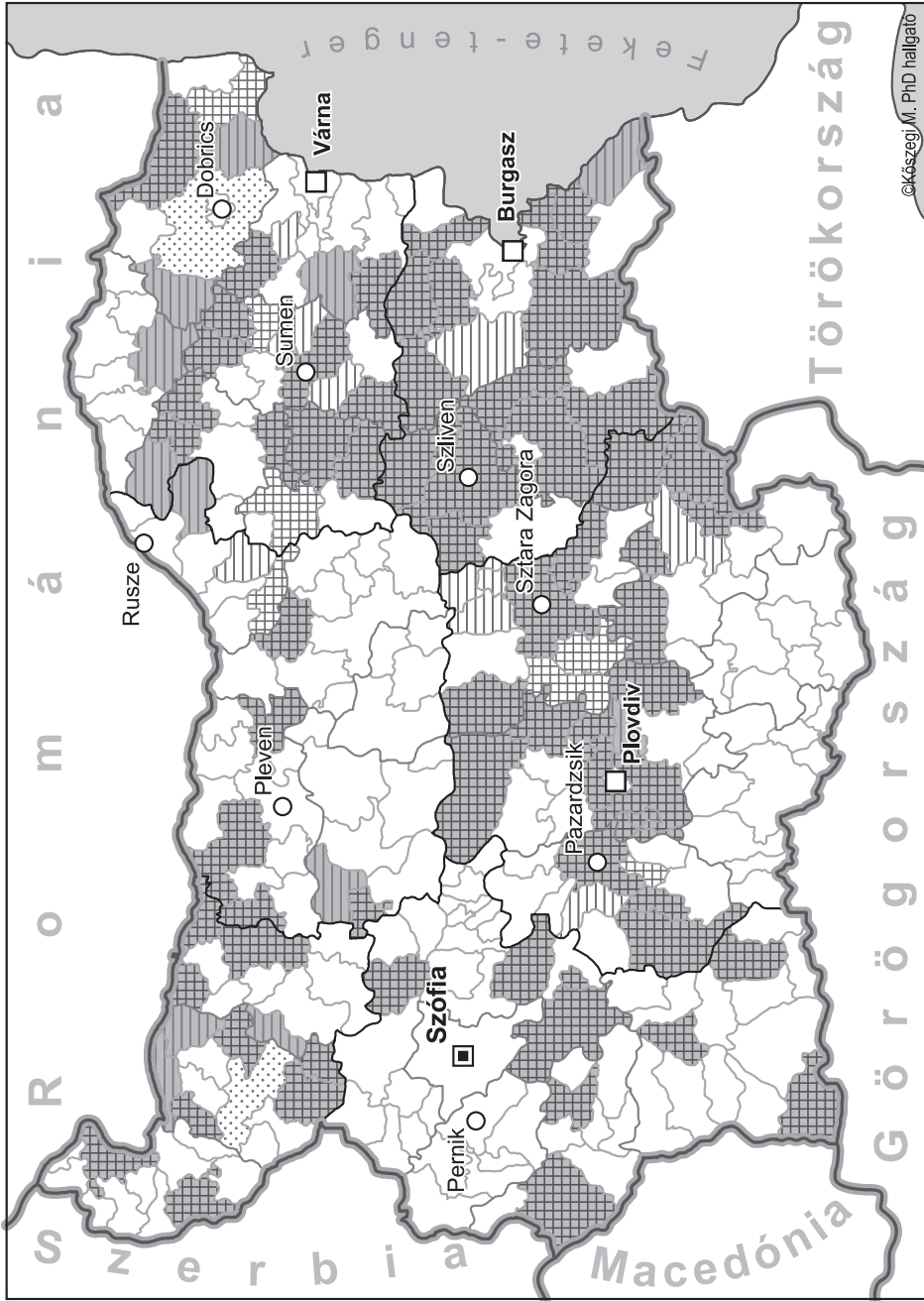
Az ország létszámában második legjelentősebb etnikai kisebbségének arányában az összlakosságon belül közel 1%-os növekedés figyelhető meg. A romák arányának növekedése nagyfokú területi megegyezést mutat a népességszám növekedésével. Kivételt ez alól a DNy-i térség jelent, ahol a cigányság létszáma mellett az államalkotó nemzet népességszáma is jelentős ütemben növekedett, így aránynövekedés nem figyelhető meg körökben.

Az ország 99 obstinájából, ahol a roma népesség száma meghaladja az ezer főt, 67-ben létszámuk és arányuk egyaránt növekedett. Csupán 22-ben figyelhető meg számuk és részesedésük együttes csökkenése.

Bulgária egyéb népességének változása

A más etnikumokhoz tartozók számát az 1992-es népszámlálás adatsoraiban összevonták a válaszolni nem kívánókkal, ezért a két időintervallum közötti változás vizsgálatokor a 2001-es népszámlálás erre vonatkozó adatsorait is összevontuk. A 2001-es census alkalmával a lakosságnak lehetősége volt arra, hogy ha bizonytalan etnikai hovatartozását illetően, akkor ennek megfelelően megvallhatta, hogy nem tudja erre a kérdésre a választ. A bizonytalanok száma nem került az összevont adatsorba, mert az pozitív irányba torzítaná a változás mértékét.

Az országos adatok alapján elmondható, hogy az egyéb nemzetiségűek létszáma drasztikusan csökkent Bulgáriában. A nemzetiségűkről nem nyilatkozók száma azokban az obstinákban növekedett, ahol a török etnikum létszámnövekedése is megfigyelhető, valamint azokon a kevert etnikumú területeken, ahol a török és a roma lakosság száma egyaránt magas. Viszont a

roma lakosság növekedését mutató obstinákban, ahol 1992-ben még jelentős volt a nem válaszolók aránya, 2001-re csökkenés figyelhető meg, ami a roma identitástudat megerősödését igazolja.

A nemzetiségi hovatartozásukban bizonytalanok területi elhelyezkedése ettől eltérő képet mutat. A nagy lélekszámú városokban a legmagasabb az arányuk, mely a hagyományos közösségi keretek felbomlásának következménye. Azonban szintén magas a létszámuk a D-i határ menti obstinákban, a Rodope hegység területén. Megjelenésük az országnak ezen a részén egyezést mutat a *pomákok* településterületével. A többségi társadalom velük szemben megjelenő elutasító attitűdje fokozza a pomák identitástudat gyengülését: muzulmán vallásuk miatt a török etnikumhoz, anyanyelvük miatt viszont a többségi nemzethez kapcsolódnak, ezért okozhat nehézséget önmeghatározásuk (ANAGNOSTOU, D. 2005) (4. ábra).

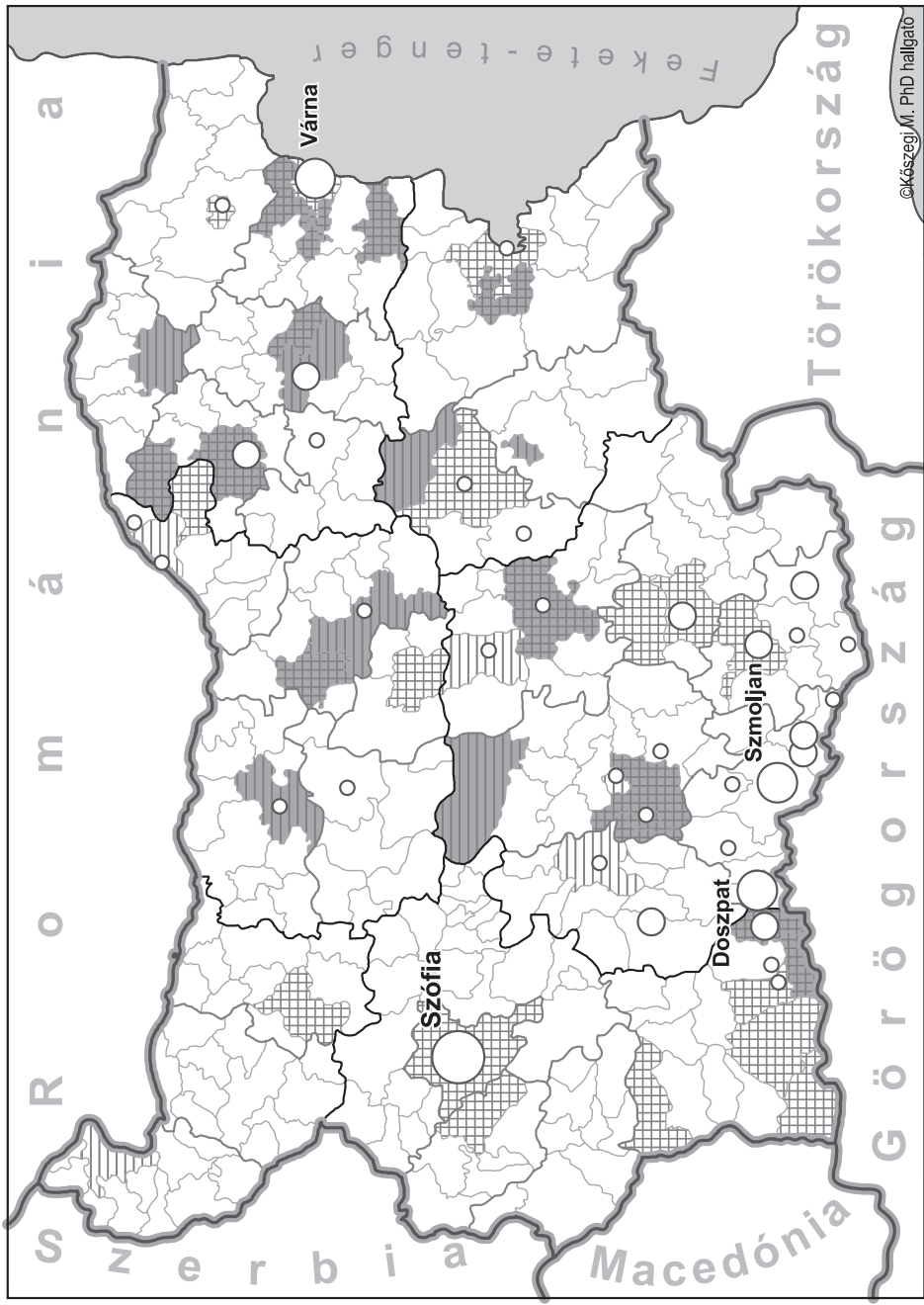
Bulgária etnikai térszerkezete 2001-ben

A legutóbbi népszámlálás eredményei szerint Bulgária népességszáma 2001. március 1-én 7 928 901 fő volt. Az ország lakosságának 83,9%-a (6 655 210 fő) vallotta magát az anyanemzethez tartozónak. A népesség 9,4%-a (746 664 fő) az ország legnépesebb etnikai kisebbségét alkotja. A roma etnikum részének az összlakosság 4,6%-a (370 908 fő) tekintette magát. A zsidó és a tatár lakosság létszáma a 2 ezer főt sem éri el (1363 és 1803 fő), míg az örmény etnikum 10 ezer fő felett van jelen a bolgár társadalomban (10 832 fő). E kis lélekszámú, a népszámlálás során külön etnikai kategóriaként szereplő kisebbségek együttes aránya az össznépességen belül csupán 0,17%.

3. ábra. A roma etnikum számának változása Bulgária NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási egységeiben, 1992–2001. – 1 = a roma lakosság számának változása %-ban. A többi jel magyarázatát lásd az 1. ábránál

Ethnic Roma in municipalities (obstinas, NUTS 4=LAU 1) of Bulgaria, 1992–2001. – 1 = change in the number of Roma, in per cent. For additional legends see Fig 1.

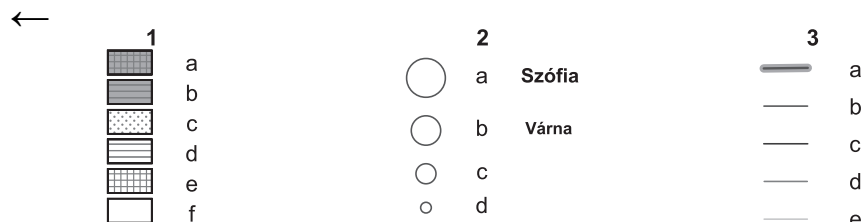

A lakosság 0,69%-a (55 206 fő) a fent említetteken kívüli nemzetiségekhez tartozónak vallotta magát, vagy nem nyilatkozott etnikai hovatartozásáról. A népesség 1%-a nem tudta meghatározni, hogy melyik etnikum tagja (5. ábra).

A bolgár etnikum

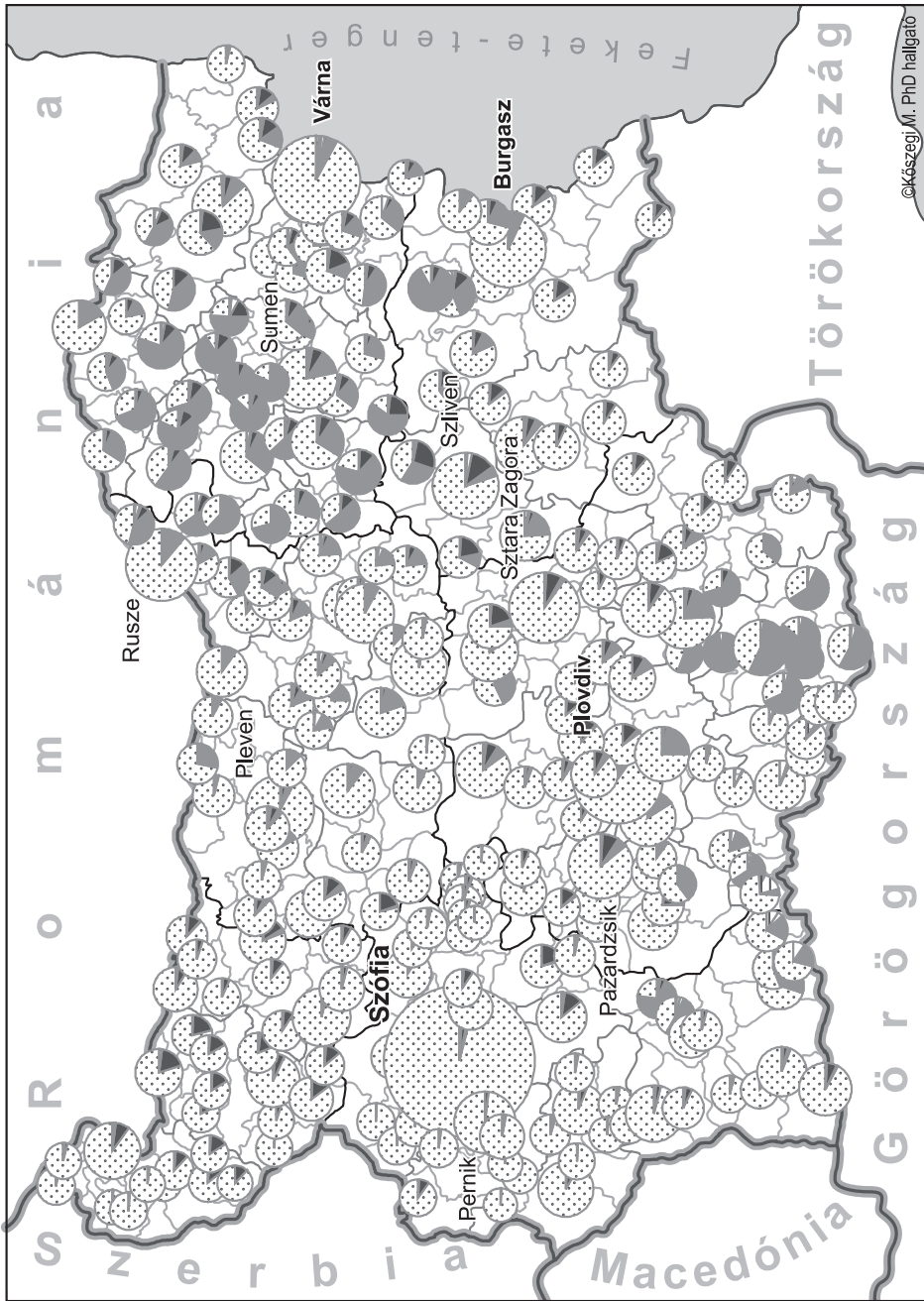
Az államalkotó nemzet az ország 257 obstinájából 224-ben alkot abszolút többséget. Részesedésük 90% feletti az ország egyharmadában (96 obstinában). A bolgár etnikum e leghomogénebbnek tekinthető településterülete továbbra is főként az ország Ny-i részében található: a Szófia-medencében, a Sztruma folyó völgyében, valamint az ÉNy-i, Vidin környéki területeken. A Balkán hegység és a Duna közötti térségben a Szófia–Pleven útvonal mentén, valamint Veliko Târnovónál emelkedik arányuk 90% fölé. A D-i országrészben a Szredna Gora D-i előterében, valamint Sztara Zagora és Jambol környékén érik el a legmagasabb arányt (a Szmoljan környékén jelentkező bolgár népességkoncentráció a pomák lakosság településterülete). A Fekete-tenger mentén a két kikötővárosban, Várnában és Burgaszban, valamint az É-i határhoz közel eső Sablában koncentrálódik a bolgár népesség. A bolgárok aránya 17 obstinában csökken 30% alá.

Legnépesebb, 100 ezer fő feletti közösségeik 10 obstinában találhatóak; a legjelentősebbek Szófiában (1 124 240 fő), Plovdivban (302 858 fő), Várnában

4. ábra. Az egyéb etnikumok számának változása 1992 és 2001 között, valamint a nemzetiségi hovatartozásukban bizonytalanok száma 2001-ben. – 1 = Az egyéb nemzetiségű lakosság számának változása %-ban: a = 10 felett; b = 1–10; c = 1– -1; d = -1– -10; e = -10 alatt; f = 1000 fő vagy 5% alatt; 2 = Az etnikai hovatartozásukban bizonytalanok száma: a = 4000 fő felett; b = 2001–4000 fő; c = 1001–2000 fő; d = 500–1000 fő; 3 = Határok: a = országhatár; b = tengerpart; c = régióhatár; d = oblaszthatár; e = obstinahatár. Forrás: NSI, Bulgaria

Ethnic minorities between 1992 and 2001 and number of inhabitants uncertain about their nationality in 2001. – 1 = Change in the population number of ethnic groups other than Bulgarian, in per cent: a = over 10; b = 1–10; c = 1– -1; d = -1– -10; e = under -10; f = under 1,000 persons or 5 per cent; 2 = Persons uncertain about their nationality (by the number of inhabitants): a = over 4,000; b = 2,001–4,000; c = 1,001–2,000; d = 500–1,000; 3 = Boundaries: a = state border; b = marine coastline; c = boundary of region; d = boundary of oblast; e = boundary of obshchina; Source: NSI, Bulgaria

(296 407 fő), Burgaszban (195 290 fő), Ruszében (158 309 fő) és Sztara Zagorában (151 444 fő) vannak.

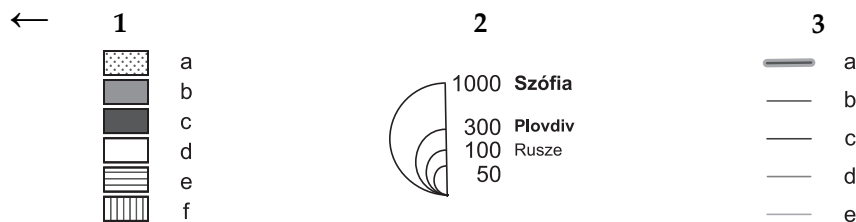
A török kisebbség

A 2001-es népszámlálás időpontjában Bulgária török népessége 28 obstinában alkotott abszolút többséget. Fő településterületük továbbra is az ország ÉK-i régiója, amelynek összlakosságán belül 22,5% az itt élő török etnikum részesedése. A teljes török népesség 39,6%-a e régió hat tartományának lakója. Részesedésük Sumen tartomány Venec obstinájában 90% feletti.

A leghomogénebb török etnikai terület az ÉK-i tömbön belül Sumentől É-ra található. Jelentős a részesedésük még néhány, szintén forgalmi árnyékban található obstinában (Ruen 85%). Az ország ÉK-i részének valamennyi nagyvárosában részesedésük 10% alatti. Ez alól csak Sumen kivétel, ahol arányuk 13,2%. Az ÉK-i etnikai tömbön belül legnagyobb, 15 ezer főt meghaladó közösségeik Ruenben (24 585 fő), Dulovóban (20 803 fő), Razgradban (17 138 fő), Omurtagban (16 995 fő), Targovistében (15 227 fő) és Isparihben (15 037 fő) található.

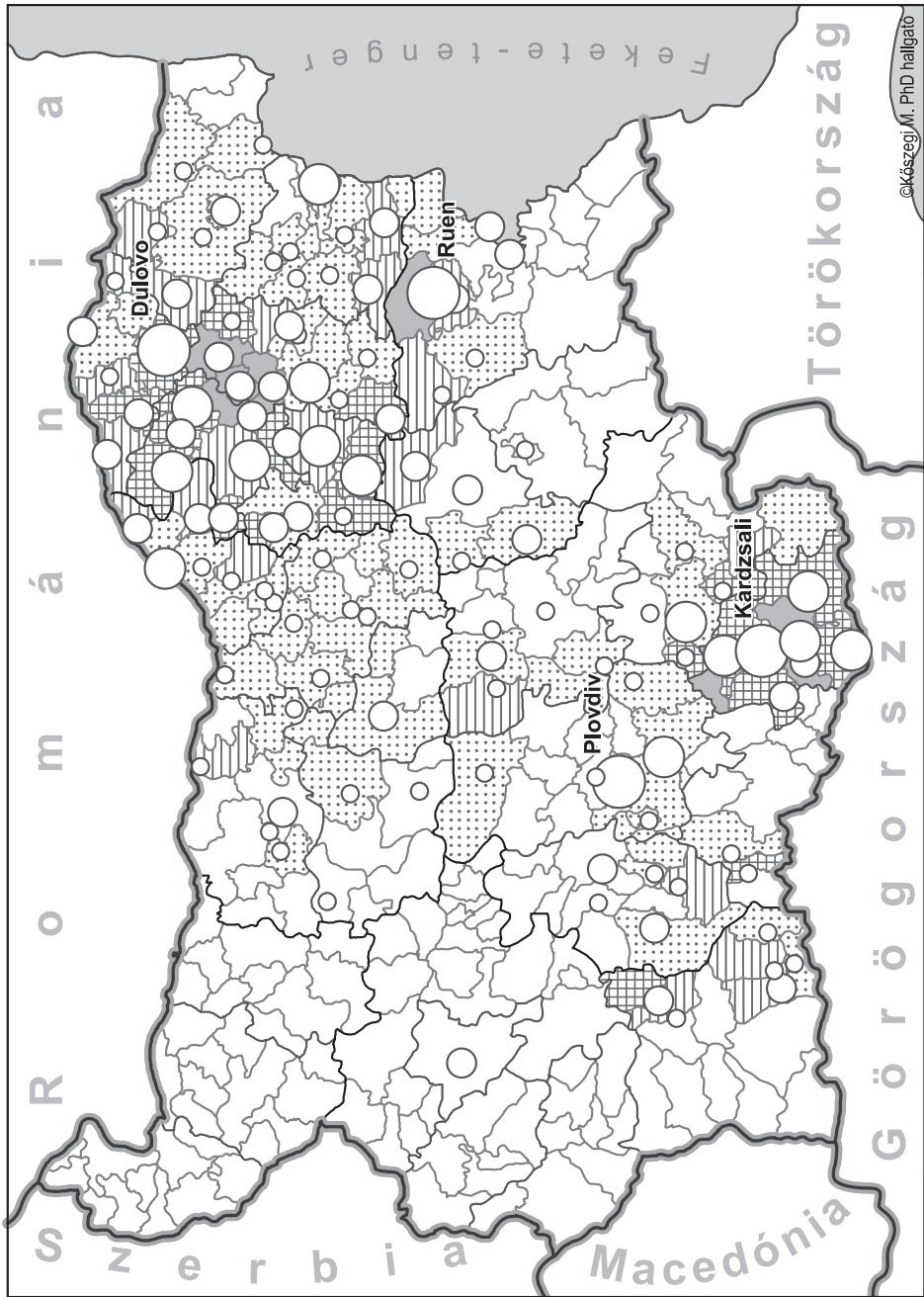
Bulgária területén belül a török lakosság a Dél-Közép régió D-i tartományaiban alkot abszolút többséget; településterületük a D-i határ mentén hosszanti irányban húzódik. Etnikai tömbjük összefonódik a pomákok településterületével, amely népcsoport aránya a Szmoljan környéki obstinákban meghaladja a török lakosságét. A D-i tömbön belül a török etnikum 11 obstinában alkot abszolút többséget.

A fent említett pomák településterület két részre osztja a török etnikum D-i tömbjét. A nagyobb K-i rész leghomogénebbnek tekinthető török etnikai

5. ábra. Bulgária etnikai összetétele 2001-ben. – 1 = A lakosság etnikai összetétele: a = bolgár; b = török; c = roma; d = egyéb; e = nem tudja; f = nem válaszolt; 2 = A lakosság száma (1000 főben); 3 = Határok: a = országhatár; b = tengerpart; c = régióhatár; d = oblaszthatár; e = obstinahatár. Forrás: NSI, Bulgaria

Ethnic pattern of Bulgaria in 2001. – 1 = Ethnic pattern of inhabitants: a = Bulgarians; b = Turks; c = Roma; d = other; e = unknown; f = no reply; 2 = Number of inhabitants (thousand persons); 3 = Boundaries: a = state border; b = marine coastline; c = boundary of region; d = boundary of oblast; e = boundary of obshtina. Source: NSI, Bulgaria

területe Kárdzsali oblaszt, ahol a lakosság 61,6%-a töröknek vallotta magát. A Bulgáriában élő török lakosság 13,5%-a él e tartomány területén.

A D-i tömb és egyben a Bulgáriában élő török kisebbség legnépesebb közössége Kárdzsali obstinában található (36 980 fő). Számuk 15 ezer fő feletti Plovdivban (22 501 fő) és Haskovóban (18698 fő). További jelentősebb, 10 ezer fő feletti közösségeiknek Aszenovgrad (14 621 fő), Momcsilgrad (14 012 fő), Kirkovo (12 790 fő), Krumovgrad (11 683 fő) és Csernoocsene (10 239 fő) ad otthont (6. ábra).

A roma kisebbség

A 2001-es népszámlálás időpontjában 307 908 fő, a lakosság 4,6% vallotta magát roma nemzetiségűnek. Etnikai öntudatuk növekedésének következtében a nagyvárosok mellett hagyományos településterületeiken is nagyobb arányban részesednek az összlakosságból. A vidéki településeken főként a Balkán hegység É-i előterében, az ország DNy-i részén a Szófia-medencében és a Sztruma völgyében, valamint a Bolgár-tábla K-i térségében magasabb a lélekszámuk; ez utóbbi területen a török etnikummal keverednek. Jelentős a népességkoncentrációjuk a Balkán hegység és a Szredna Gora közötti medencékben, valamint a Trák-alföld Ny-i részén.

Legnagyobb, 10 ezer fő feletti közösségeik továbbra is a nagyvárosokban, Szófiában (17 885 fő), a DK-i Szlivenben (16 171 fő), Sztara Zagorában (10 969 fő), valamint a Trák-alföldön fekvő Pazardzsikban (10 598 fő) található (VASSILEV, R. 2004).

6. ábra. A török etnikum aránya és létszáma Bulgária NUTS 4-es (LAU 1-es) közigazgatási egységeiben, 2001. – 1 = A török lakosság aránya %-ban: a = 75,0 felett; b = 50,1–75,0; c = 25,1–50,0; d = 10,0–25,0; e = 10,0 alatt; 2 = Jelentősebb török közösségek, fő: a = 20 000 felett; b = 15 001–20 000; c = 10 001–15 000; d = 5000–10 000; 3 = Határok: a = országhatár; b = tengerpart; c = régióhatár; d = oblaszthatár; e = obstinahatár. Forrás: NSI, Bulgaria

Ratio and number of ethnic Turks in the municipalities (obshtinas, NUTS4=LAU 1) of Bulgaria, 2001. – 1 = Ratio of Turks in per cent: a = over 75.0; b = 50.1–75.0; c = 25.1–50.0; d = 10.0–25.0; e = under 10.0; 2 = Number of Turks: a = over 20,000; b = 15,001–20,000; c = 10,001–15,000; d = 5,000–10,000; 3 = Boundaries: a = state border; b = marine coastline; c = boundary of region; d = boundary of oblast; e = boundary of obshtina. Source: NSI, Bulgaria

Bulgária egyéb népeisége

A 2001-es népszámlálás alkalmával a statisztikában megjelenő egyéb etnikumok főként az ország ÉK-i, valamint a DNy-i területein jelennek meg magasabb, 2%-ot meghaladó arányban. Az ide sorolható kis lélekszámú nemzetiiségek (görög, orosz, örmény, tatár, zsidó) továbbra is főként a nagyvárosok és az azok közelében található obstinák (különösen Várna körül) lakói.

A nemzetiségükről nem nyilatkozók száma egyetlen obstinában sem éri el az 1%-ot. Főként a határ menti (különösen a Szófia-medencéhez közeli) területeken, valamint a török etnikai tömb peremén található településeken tagadták meg a válaszadást. A Ny-i határ mentén szerb etnikum jelenléte feltételezhető, míg a török etnikumú területen a többségi nemzettel való együttélés fokozottabb asszimilációs nyomást jelenthet, amelynek hatására többen zárkóztak el a válaszadás elől. A roma lakosság körében még 1992-ben megfigyelhető elzárkózás 2001-ben már nem kimutatható, amely a cigányság erősödő identitástudatát jelzi.

Összegzés

A változások mértékét a vizsgált időintervallum alatt bekövetkező gazdasági-társadalmi átrendeződések határozták meg. A rendszerváltás során zajló folyamatok negatív hatást gyakoroltak a népesség reprodukivitására. Mivel az új jelenségek kevésbé hatnak az elmaradott, kisebbségek által lakott térségekben, ezért tovább erősödtek a különbségek a bolgár és nem bolgár nemzetiségű lakosság (főként romák, törökök, pomákok) között természetes szaporodás tekintetében – az államalkotó nemzet rovására.

Az átmenet éveiben a mezőgazdaságban dolgozók helyzetének ellehetetlenülése, a veszteséges ipari üzemek bezárásával a munkanélküliek számának drasztikus növekedése, valamint a terciér szektorban megjelenő, külföldi tőke dominanciájával zajló beruházások nyomán fellépő munkaerő-szükséglet a lakosság belső vándormozgalmát indította el (CARTER, F. 1990; GESHEV, G. 1990). A migrációba az egyes etnikumok eltérő módon kapcsolódtak be gazdaságban betöltött szerepüknek megfelelően. A hagyományos ágazatok válsága különösen érzékenyen érintette a főként mezőgazdasági tevékenységet folytató török és pomák népességet, valamint a szakképzettség híján a leghamarabb és tömeges méretekben munkanélkülivé váló városi roma lakosságot (GESHEV, G.–GALABOV, A. 1997; ILIEVA, M.–MLADENOV, C. 2003).

Az átmenet éveiben megjelenő új gazdasági kihívások gyors reakciót kívánnak a lakosságtól – a válság, majd az átrendeződés hatására beinduló migráció a korábban konzervált közösségi keretek gyors felbomlását vonta maga után, amely az asszimilációs nyomás növekedését jelenti a kisebbségek

számára. E folyamat ellenében hat azonban a kommunizmus elnyomása alól szabaduló kisebbségek erősödő öntudata: az 1980-as évek drasztikus elbolygató politikája az 1992-es népszámlálás alkalmával még jelentős tényezőként határozta meg az etnikai hovatartozásukról nyilatkozók választát, míg az ezredfordulón az identitástudat erősödése jelentős módosulást eredményezett az etnikai térszerkezetben.

A kisebb területegységekre elvégzett vizsgálat az egyes etnikumok közötti szegregáció és a kisebbségek (különösen a török népcsoport) körében a gazdasági átalakulás hatására bekövetkező marginalizálódási folyamat mellett rávilágított arra is, hogy a társadalmi jelenségek az egyes etnikumok közösségein belül is eltérő módon hatnak. E különbségek – amelyek vélhetően helyi sajátosságokra vezethetők vissza – részletes feltárása a kutatás jövőbeli irányát határozza meg.

IRODALOM

- ANAGNOSTOU, D. 2005. National interpretations in Bulgarian writings on the Pomaks from the communist period through the present. – *Journal of Southern Europe and the Balkans*. 7. 1. pp. 57–74.
- BATES, D.G. 1994. What's in a name? Minorities, identity, and politics in Bulgaria. – *Identities*. 1. 2–3. pp. 201–225.
- BOJKOV, V.D. 2004. Bulgaria's Turks in the 1980s: a minority endangered. – *Journal of Genocide Research*. 6. 3. pp. 343–369.
- BOTTLIK Zs. 2007. Az etnikai különbségek háttere Macedóniában az átmenet éveiben. – *Földrajzi Közlemények* 55. 4. pp. 407–418.
- BOTTLIK, Zs. 2008a. Geographische Hintergründe zur nationalen Identität der Montenegriner. – *Geographische Rundschau* Jg. 60. Heft 10. pp. 54–61.
- BOTTLIK Zs. 2008b. A regionális és etnikai különbségek összefüggései Bulgáriában az ezredfordulón. – *Területi Statisztika* 11. (48.) 3. pp. 334–344.
- CARTER, F. 1990. Bulgaria: geographical prognosis for a political eclipse. – *Geography*. 75. 3. pp. 263–265.
- CRAMPTON, R.J. 1990. The Turks in Bulgaria, 1787–1944. – In: KEMAL, H. KARPAT (Hrsg): *The Turks of Bulgaria. The History, Culture and Political Fate of a Minority*. pp. 46–78.
- CURTIS, G.E. (ed.) 1992. *Bulgaria: a country study*. – Washington. <http://countrystudies.us/bulgaria/>
- DASKALOVSKI, Z. 2002. Human rights in the Balkans – the forgotten few: Macedonians of Bulgaria. – *International journal on minority and group rights*. 9. pp. 143–160.
- DIMITROV, V. 2000. In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984–1985. – *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. <http://www.ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf>
- GEORGIEVA, T. 2001. Pomaks: Muslim Bulgarians. – In: *Islam and Christian-Muslim Relations*. 12. 3. pp. 303–316.
- GESHEV, G. 1990. Depopulation of rural areas in Bulgaria. – In: STASIAK, A.–MIROWSKI, W. (ed.): *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*. Warsaw. pp. 252–264.

- GESHEV, G.–GALABOV, A. 1997. The impact of the political and economic changes in Bulgaria on the rural areas. – In: CSATÁRI, B.–SZABÓ, G.–TÓTH, J. (eds.): The impact of political changes on rural areas of East-Central Europe. Pécs. pp. 71–82.
- HEGEDŰS D. 2004. Kisebbségek Európája? Az Európai Közösségek és az Európai Uniókisebbségeket érintő politikáinak rövid összefoglalása. – Politikai Elemzések. 4. 2. pp. 143–170.
- ILIEVA, M.–MLADENOV, C. 2003. Changes in the rural areas in Bulgaria: processes and prospects. – Geographica Polonica. 76. 1. pp. 97–110.
- IVANOV, S.–TCHAVDAROVA, G.–SAVOV, E.–STANEV, H. 2002. Does larger means more effective? Size and the function of local governments in Bulgaria. – <http://lgi.osi.hu/publications/2002/215/169-CF-Bulgaria.pdf>
- JELAVICH, B. 2000. A Balkán története I–II. – Budapest, 344 p, 409 p.
- JORDAN, P. 1995. Ethnic structure of Southeastern Europe around 1992. – Atlas of Eastern and Southeastern Europe. Wien.
- KOCSIS K. 1991. A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata. – Földrajzi Közlemények. 65. 3–4. pp. 165–189.
- KOCSIS K. 1993. Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén. – Budapest, 60 p.
- KOCSIS, K. (ed.) 2007. South Eastern Europe in Maps. – Geogr. Research Institute of HAS, Budapest, 135 p.
- KOSZEV, D.–HRISZTOV, H.–ANGELOV, D. 1971. Bulgária története. – Budapest, 291 p.
- MAHON, M. 1999. The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power. – Journal of Southern Europe and the Balkans. 1. 2. pp. 149–162.
- Prebrojavne na naszelenieto, zsilistnija fond i zemedelszkite ctopansztva prez 2001. Tom 4. Oblasztii. – Kniga 1–28. Szofija, 2006.
- RANGELOVA, R. 2003. Bio-demographic change and socio-economic trends in Bulgaria. – Economics and Human Biology. 1. pp. 413–428.
- VASSILEV, R. 2004. The Roma of Bulgaria: a pariah minority. – The Global Review of Ethnopolitics. 3. 2. pp. 40–51.